

Людмила Пономар
(Київ)

ЕТНОГРАФІЧНИЙ АТЛАС ОДЯГУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ПРОБЛЕМИ КАРТОГРАФУВАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Статтю присвячено проекту створення етнографічного атласу одягу, що охоплює райони українсько-польсько-білоруського порубіжжя, на основі польових матеріалів автора, а також обґрунтовано основні методи та принципи картографування. На прикладі створених карт проведено аналіз етнодіалектних меж та ареалів на матеріалі одягу Правобережного Полісся і його назв, важливих для територіального розмежування порубіжних районів та інтерпретації особливостей вбрання досліджуваної території.

Ключові слова: одяг, картографування, порубіжжя, Полісся.

The report is devoted to the project of creation of the ethnographic atlas of the Ukrainian-Polish-Belarusian border zone on the basis of field materials of the author. The basic methods and mapping principles will be proved in the report. The created maps will exemplify the analysis of ethnic and dialectal borders and areas on a material of clothes of Right-bank Polissya and their names which are important for territorial differentiations of border areas and interpretation of features of clothes of the investigated territory.

Keywords: clothes, mapping, border zone, Polissya.

Стаття посвящена проекту создания этнографического атласа одежды украинско-польско-белорусского порубежья на основе полевых материалов автора, а также обоснованы основные методы и принципы картографирования. На примере созданных карт проведён анализ этнодиалектных границ и ареалов на материале одежды Правобережного Полесья и её названий, важных для территориального разграничения порубежных районов и интерпретации особенностей одежды исследуемой территории.

Ключевые слова: одежда, картографирование, порубежье, Полесье.

Одне з актуальних завдань етнологічних досліджень – картографічне опрацювання окремого виду матеріальної чи духовної культури – його структури, розвитку. Етногеографічні праці є окремим різновидом наукових досліджень, що на синхронному рівні передбачають картографування та систематизацію матеріалу, простеження просторової варіативності, з'ясування характеру ареальних протиставлень і допомагають найточніше представити типологію явищ. На діахронному рівні ці праці дозволяють осмислити історію явищ, генезис ареалів, поширення їх меж. За допомогою етногеографії можна глибше проникнути у природу явища, пов'язану з простором і часом та впливом певних історичних чинників, що в результаті зумовлюють специфіку досліджуваних явищ. Розвиток лінгвогеографії в українській діалектології, мелогеографії в етномузикології, регіональних ареалогічних досліджень в етнології сприяв розвит-

ку методики і методу картографування в українській науці. У цьому контексті актуальним є картографічне дослідження народної культури порубіжних районів для об'єктивної інтерпретації етнокультурної історії населення порубіжжя.

Основою створення атласу українсько-польського та українсько-білоруського порубіжжя є експедиційні дослідження народного одягу Полісся і Волині та його назв, карти розповсюдження вбрання, підготовлені до «Етнографічного атласу Правобережного Полісся», які дозволяють окреслити етнодіалектні порубіжні зони Західного та Середнього Полісся вздовж польського та білоруського кордону, виявити їхні специфічні риси, дослідити процеси взаємодії, що відбувалися в цій зоні, визначити спільні ареали поширення одягу. Матеріали атласу презентують також одяг Підляшшя, Холмщини, Східної Люблінщини (Польща), Берестейщини, Пінщини та Гомельщини (Білорусь). Своєрідністю українсько-білоруського та

українсько-польського порубіжжя є як збереження своїх питомих архаїчних рис, що сягають найдавніших утворень, так і особливості, пов'язані із запозиченнями.

Завдання атласу – з'ясувати вплив відповідно польської чи білоруської культури, що зумовлює специфіку вбрання на цій території, виявити межі поширення різновидів одягу та їхніх назв: по лінії державних кордонів чи по їх обидві сторони тощо. Базовою для вивчення одягу порубіжної території є проблематика досліджень – регіональна специфіка, етнокультурні зв'язки, етногенетичний аспект. Обраний період (середина XIX ст. – середина XX ст.) відповідає завданням дослідження. Давній хронологічний зріз має ареалогічну цінність, оскільки дозволяє окреслити ареали розповсюдження одягу, формування яких пов'язано зі збереженням архаїчних явищ, з давніми запозиченнями чи з кордонами давніх племен, адміністративних утворень.

Пізніший період дозволяє простежити розвиток типів одягу, які переважно характеризуються значною здиференційованістю, відсутністю ареалів. Атлас передбачає створення атомарних карт, на основі їх – узагальнених, зведених. Відповідно від ступеня охоплення території залежить глибина осмислення матеріалу. Досвід регіональних досліджень у згаданих вище науках показав, що для виділення меж поширення явищ та їх інтерпретації результативною є мережа атласу, створена шляхом нумерації населених пунктів [1; 3; 4; 6; 8; 9; 10].

Основний принцип – графічна диференціація однопланових типологічних ознак за допомогою знаків та заливки, протиставлень за допомогою ізоглос (ліній, що окреслюють межі поширення назв) та ізопрагм (ліній, що окреслюють межі поширення реалій). Дослідження народного одягу у просторовій проекції вимагає різнобічного охоплення його особливостей. Це насамперед стосується термінології, яка виявляє значну просторову варіативність. Мовознавець В. Лавер зазначав, що атласи, карти мають «велике значення для вивчення історії мови, міжмовних і міждіалектних контактів, походження, класифікації говорів, іноді для історії народу, етнографії, культури» [5, с. 113]. Це підтверджується значною кількістю лінгвогеографічних праць. Зокрема, за матеріалами дослідження одягу Західно-

го і Середнього Полісся – реалій та термінів – визначено етнографічну межу між цими субрегіонами й уточнено межу між західнополіськими та середньополіськими говірками [7, с. 233]. Методика картографування вимагає осмислення основних понять – «варіативність», «протиставлення», «ареал», «територіальна диференціація». На наш погляд, найдоцільнішою є їх інтерпретація в українській лінгвогеографії, де заперечується тотожність, синонімічність термінів «варіативність» (як детермінованого явища) і «протиставлення», що відбиває певну локалізацію: «Розгляд репертуару ареальних опозитів не лише через призму протиставності, диференціації, а й варіативності, інтеграції розкриває значно більші можливості для з'ясування механізму виникнення лексичної відмінності говорів, пізнання закономірностей розміщення мовних явищ, групування ізоглос, їх ареалогічної цінності, ніж констатація належності лексем до певного типу діалектних відмінностей» [2, с. 130]. Зокрема, такі варіанти назв на Західному Поліссі виразно демонструє карта «Вовняна спідниця. Назви» вздовж українсько-польського кордону, де протиставлення реалій відбулося на номінації спідниці. Так, на українсько-польському порубіжжі поширені такі назви: *літник* (*литник*, *летнік*), *бурка*, *димка*, *рандак*, *валкуха*, *валівка*, *кольман*, *синьоха*, *синявка*; на українсько-білоруському порубіжжі: *літник* (*литник*, *летнік*), *андарак* (*ондарак*), *домоткан*, *попиричняк*, *попиричнік*, *окружник*, *покожушок*. Частина цих назв є ареальними синонімами або відповідниками, дублетами, тобто позначають один тип реалії; частина назв групується як протиставлення локальних типів спідниці. Наприклад, регіональний (загальний) комплекс вбрання складає вовняна спідниця з назвою «*літник*», яка охоплює майже всю територію Західного Полісся, інші назви є локальними у порубіжних зонах. Більшість ознак – матеріал основи, колір, крій (кількість пілок, наявність спереду вставки) – розрізняють реалії в межах одного типу. Така ознака вовняної спідниці, як поліхромність (снування основи кольоровими нитками), виокремлює в один тип цю спідницю та спідницю з назвами *домоткан*, *димка*, *кольман*, *ондарак*, *окружник*, протиставляючись іншому типу вовняної спідниці, основа якої тчеться нитками одного кольо-

ру. Цей тип представлено назвами *бурка, рандак, покожушок, синявка, попіричняк*. Спідниці протиставляються за кольором, технікою ткання, характером розміщення перетканих смуг, тобто є варіантами одного типу. Отже, характеристика протиставлень, варіативності – синхронічний аспект, пов'язаний з вирішенням головної проблеми регіональних досліджень – типологією. У легендах карт поширення назв вбрання представлено варіанти назв, ареальні протиставлення або синоніми (відповідники) у кожному населеному пункті. Матеріал подається за принципом поширення явищ: від частотних явищ до одиничних.

Ареальний аспект дослідження (ареальна характеристика явищ, визначення типів ареалів) – діахронічний аспект, спрямований на виявлення причин протиставлень, варіативності, загалом типології явищ. Цей напрям досліджень пов'язаний з вивченням етногенетичних аспектів – заселення, взаємовпливів, запозичень. Загалом він вимагає залучення даних суміжних дисциплін.

Поняття ареал – це просторове розміщення того чи іншого явища. Воно може мати кілька значень: територія поширення певного явища, окресленого межами – ізоглосаю чи ізопрагмою, або територія сукупності явищ, які відокремлюють географічно етнографічну чи діалектну територію. Виявлення типів ареалів, їх конфігурації важливе для характеристики давніших, архаїчних явищ. Зокрема, це добре ілюструють карти порубіжних ареалів поширення вбрання Правобережного Полісся, які особливо чітко локалізуються на українсько-польському порубіжжі вздовж р. Західний Буг. Дослідження свідчить, що ці матеріали є здебільшого архаїчними, давнішими стосовно основного, центрального, поширеного на більшій території.

Це, зокрема, ареал поширення полотняної спідниці, перетканої подовжніми або подовжньо-поперечними кольоровими смугами (*у паски, у клітку*), з назвами *ленка, бурка*, рідко – *синьоха, синька, рандак, рябак, полотненик, полотнянка, димка, спідниця*. Цей тип спідниці накладається на ареал поширення від Західного Бугу до Горині спідниці іншого типу – білої, оздобленої внизу перетканими смугами з назвою *фартух*. Межа цього ареалу проходить через такі населені пункти: Дуричі – Самари – Річиця – Седлище –

Оленино – Верхи – Велицьк – Сокіл – Доросині – Привітне – Павлівка – Війниця – Заріччя – П'ятидні. Ареал назви *ленка* окреслений у формі півострова, прилягаючи однією стороною до Західного Бугу; ізоглоса проходить через населені пункти: Світязь – Кримне – Глухи – Любохине – Рудня – Смідин – Штунь. Давні слов'янські назви та характер оздоблення засвідчують архаїку: зокрема, цей тип тканини – клітчастий – можна розглянути у порівнянні зі знахідками археологів такого типу тканини XI–XII ст. та припустити їх давню функцію розрізнення давньої етнічної групи [7, с. 234]. Поширення деяких явищ також вказує на їх зв'язок з територією певних племінних угруповань. Так, східна частина Середнього Полісся – Київське Полісся – територія розселення полян, на землях яких сформувались риси середньонаддніпряньського говору та культура етнографічного регіону Середня Наддніпрянина: тут з'являються різновиди одягу, наближені за кроєм до середньонаддніпряньських – укорочені свити-*катанки* (Поліський, Чорнобильський, Вишгородський р-ни Київ. обл.); безрукавний одяг – *керсетки*, що відрізняються довжиною та клинами від коротких безрукавок на іншій території Правобережного Полісся, та нагрудний одяг з рукавами з фабричної тканини – *юпки*, що їх шили з кількома *вусами*-клинами (Іванківський, Поліський, Чорнобильський, Вишгородський р-ни Київ. обл.); *плахта* – незшитий поясний одяг з домотканої вовняної тканини у формі прямокутного полотнища з однієї або двох пілок, переважно картата, що окреслює невеликий мікроареал у північно-східній частині Київщини (Поліський, Іванківський, Чорнобильський р-ни Київ. обл.).

За М. Бартолі, розірвані ареали можна реконструювати як давніші [2, с. 20]. Такий ареал утворює вздовж кордону назва верхнього одягу *сукман* (на основній території Західного Полісся поширена назва *сирнега*), межа проходить через населені пункти Піща – Світязь – Згорани – Куснище – Мишів – Радехів – Ладинь – Микитичі – П'ятидні – Лудин – Маркостав. Мікроареал цієї назви фіксується у Пінському р-ні Брестської обл., об'єднуючи західну і північно-східну частини. Якщо врахувати факт заселення надбузької території з південного заходу, то це підкріплює теорію М. Бартолі про розірвані ареали [7,

с. 234]. Розірваний ареал формує також назва полотняних штанів на Західному Поліссі – *нагавиці*, межа якого проходить через населені пункти Гуща – Мишів – Білашів – Білин – Рудня – Синове – Нуйно – Бірки – Дольськ – Кухче – Бишляк – Локниця – Заозір'я – Ставок – Речиця і продовжується у білоруських говірках. Мікроареал назви фіксується у південно-західній частині, засвідчуючи, можливо, більший ареал у минулому.

Очевидно, давній ареал формує на цій території і назва свити – *латуха*. Жителів сіл, де носили свиту-*латуху*, називали *латишниками*. Межі ареалу проходять через населені пункти Пулемець – Світязь – Мишів – Стара Гута – Синове – Дятинь – Нуйно – Велимче – Добре – Щедрогір – Залухів – Дивин (Берестейщина). Ці свити мають переважно крій з клинами (*вусами*), білі, чорні, сірі (*сиві*), оздоблені кольоровими шнурами. Відомі також латухи прямоспинного крою та зі зборками. Кожне село визнавало і дотримувалося власного традиційного крою: «*латухи з сукна за Польщі і за Миколая чорні, на Забужжі зборками, у нас напрямую, кумір стоячий, кишені прорізовані, не відрізана, латуха як відрізана, то не буде латуха*» (Острів'я Любомльського р-ну Вол. обл.). У деяких селах за кроєм розрізнялися жіночі та чоловічі *латухи*. В одних говірках назви *латуха*, *латушка* співіснують із назвою *сернега*, в інших, де функціонує основна назва *сирнега*, назву *латишка* використовують для позначення старої поношеної *сирнеги*, що також засвідчувало давніше її побутування. Цей північно-західний ареал охоплює берестейські говірки (Малоритський р-н) та говірки в Ратнівському, Любешівському, Любомльському р-нах і клином заходить за Турію. Очевидно, можна вести мову про давню локальну архаїчну зону. Ареали поширення доповнення до вбрання, зокрема намиста, також відображають як специфіку вбрання Західного і Середнього Полісся, так і порубіжних районів цієї території. На Західному Поліссі побутує прикраса у вигляді вузької стрічки з медальйоном (іконою) з локальними назвами *личмани* (Старовижівський р-н Вол. обл., пор. *лэчманэ, личманы* 'намисто' у берестейських говірках), *лушпаники* (*лучпаникі*) (Любешівський р-н Вол. обл.), *молитовки* (*молітовкі*) (Ду-

бровицький, Сарненський р-ни Рівн. обл., Любомльський р-н Вол. обл.); *мендалі* (Любомльський р-н Вол. обл.). На Середньому Поліссі окреслюється широкий ареал побутування плетеного дрібного намиста з локальними назвами: *лучка* (Чорнобильський, Поліський, Іванківський, Вишгородський р-ни Київ. обл., Олевський, Народицький, Малинський р-ни Жит. обл.); *плетьонка* (Поліський, Чорнобильський р-ни Київ. обл., Народицький, Овруцький р-ни Жит. обл.); *кружки* (Чорнобильський, Поліський р-ни Київ. обл.) – та спорадичними назвами: *цепкі* (Поліський р-н Київ. обл.), *кумерик* (Лугинський р-н Жит. обл.), *земки* (Чорнобильський, Поліський р-ни Київ. обл.).

В ареальних дослідженнях традиційно картографуються зіставні явища. Водночас практика лінгвогеографічних праць засвідчила, що принцип охоплення у картографічних працях тільки протиставних явищ звужує об'єкт вивчення, що позначається на глибині дослідження, оскільки явища, які не утворюють ареалів або є спорадичними, лишаються поза увагою. Цікавими з цього погляду є поодинокі різновиди вбрання та назви на українсько-польському та українсько-білоруському порубіжжі, що переважно є залишками давнього культурного масиву. На Середньому Поліссі (в Овруцькому, Ємільчинському р-нах Жит. обл.) носили *чуби* – весільний вінок з вовняних ниток, квіти якого нашивали на стрічку. Інтерес викликають давні спідниці зі спорадичними назвами: *рантух* – біла полотняна або фарбована спідниця та *рябак* – переткана у клітинку синіми смугами спідниця (Ратнівський р-н Вол. обл.). Інформатори вказують на давніше побутування цих назв, ніж *спідниця*, *хвартух*: «*рябак – у клеточку, давніше хвартуха, рябейкі, не притулювали у неділю*» (Щедрогір Ратнівського р-ну Вол. обл.). Про існування в минулому досить великого ареалу архаїчних різновидів народного вбрання свідчить розмитий ареал поширення весільного вінка *пава* у Коростенському, Народицькому, Овруцькому, Малинському р-нах Житомирської обл., Іванківському р-ні Київської обл. В експедиції зафіксовано, що павичів розводили у господарстві у середині – кінці XIX ст. на Житомирському Поліссі (брали пір'я павича-«павука»).

Тому у сучасних регіональних дослідженнях необхідно враховувати підхід стосовно визначення архаїчних явищ за матеріалами картографування, що за М. Бартолі характеризуються як «норма ізольованої зони».

Хвилеподібні ареали засвідчують входження однієї мовної чи етнокультурної зони в іншу. Саме такі поясні ареали поширюються у північні говірки Волинської та Рівненської обл. із сусідніх берестейських або польських говірок, які окреслюють ізоглоси назв *цвікля*, *цвиголь* (*цвикуль*, *цвикль*) 'ластка', *комірець* (*комерець*, *ковнірець*) 'манжета – рукава сорочки' вздовж білорусько-українського кордону, охоплюючи українську територію лише в північній частині Любомльського, Ратнівського р-нів Волинської обл. та Зарічненського р-ну Рівненської обл., і мають продовження у берестейських говірках.

Порівняння результатів картографування, здійсненого у різних науках – діалектології, етнології, антропології, археології, етномузикології, – є продуктивним для вирішення проблем етногенезу. Однак таке порівняння, що вже стало нормою для сучасних картографічних праць, не завжди підкріплено матеріалом. Слід зауважити, що вести мову про співпадання меж поширення досліджуваних явищ з межами, наприклад, племінних утворень, визначених археологами, або ж з антропологічними зонами можна лише у випадку, коли автор справді здійснив картографування та виділив межі поширення явищ, а не лише представив матеріал описово. Нині особливий інтерес становлять успіхи мелегеографії в етномузикології, яких досягнуто послідовною працею науковців кафедри музичної фольклористики під керівництвом завідувача Проблемної науково-дослідної лабораторії з вивчення і пропаганди народної музичної творчості Ірини Віталіївни Клименко. Опубліковані атласи до наукових збірників, виконані дисертації за матеріалами картографування мають непересічне значення для комплексних досліджень, у тому числі й етнологічних. Ці праці широко презентують дослідження Полісся, зокрема пограниччя. При виділенні порубіжних зон особливий інтерес викликають явища, які не фіксуються на іншій території субрегіону, – саме вони дозволяють вести мову про особливості цієї зони. Деякі види

одягу та назви визначили спільний ареал української території та Берестейщини (*латуха* – «свита», *літник* – «вовняна спідниця», *фартух* – «фартух», *катанка* – «верхній одяг», *тканка*, *каптур* – «очіпок» та ін.). До того ж спідниця *портюх*, назва вставки під рукавом сорочки *лендиця*, кибалка *тканка*, які творять мікроареали у північній частині, є поширеними і на іншій білоруській території. Їх побутування на Західному Поліссі – це не проникнення білоруських явищ, ці спільні особливості, імовірно, склалися в давні періоди. Українсько-білоруський спільний ареал формують також деякі реалії та назви, запозичені з білоруської культури (сарафан *шандарак*).

Інші види одягу та назви виділяють спільний українсько-білорусько-польський ареал на правому та лівому березі р. Західний Буг [біла спідниця, прикрашена внизу смугою, – *хвартух* (оскільки спідниця з цією назвою є регіональною рисою західнополіської території, можна вести мову про те, що досліджувані зони є продовженням ареалу Західного Полісся); тип літніх спідниць зі смугастим малюнком – *ленка*, *бурка*; суконна шапка, яка нагадує польські військові шапки – *рогатівка*]. Це дає підстави розглядати українсько-білорусько-польське порубіжжя як певну ареальну стійкість з окресленими етнопоказовими ознаками.

Література

1. Аркушин Г. Л. Охотничья лексика западнополесских говоров : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – 20 с.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 272 с.
3. Євтушок О. М. Ареалогія будівельної лексики західнополіського говору // Дослідження з української діалектології. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 81–93.
4. Клименко І. Наспів купальсько-петрівської приуроченості в українців: макроареалогія // Проблеми етномузикології. Слов'янська мелегеографія. – К., 2010. – Вип. 5. – Кн. 1. – С. 138–155 (карти 35–42).
5. Лавер В. І. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. – Ужгород, 1982. – С. 113.
6. Пилипак М. А. Весільна обрядовість Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: типологія, специфіка :

дис. ... канд. істор. наук : 07.00.05 / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2011.

7. *Пономар Л.* Дослідження народного одягу в етногенетичному аспекті (на матеріалі одягу Правобережного Полісся) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 232–235.

8. *Пономар Л.* Народний одяг Західно-українського Полісся кінця ХІХ – початку ХХ століття (комплексне дослідження реалій та термінів за матеріалами картографування) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.05 / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2000.

9. *Рубак Ю.* Типи й ареали весільних наспівів верхньоприп'ятської низовини //

Проблеми етномузикології. Слов'янська мелогографія. – К., 2010. – Вип. 5. – Кн. 1. – С. 62–76 (карти 16, 17).

10. *Скаженик М. В.* Етнокультурний ландшафт басейну Уборті (за обрядами та піснями календарного циклу) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 / НМАУ ім. П. І. Чайковського. – К., 2012.

Список скорочень

Київ. обл. – Київська область
Брест. обл. – Брестська область
Вол. обл. – Волинська область
Рівн. обл. – Рівненська область
р-н – район